

Spekulálni a spekulációról egy olyan korban, amelynek egy-két jelentős gondolkodója is imponáló elméleti apparátussal támadja a spekulációt: kockázatos és időszerű vállalkozás. Kockázatos nemcsak azért, mert nem biztos, hogy magát a spekulációt sikerül minden ellenérvre immunis logikával „rehabilitálnunk”, hanem azért is, mert a spekuláció spekulációjában szolgáltatathatunk újabb érveket a spekuláció ellen; és időszerű, mert a pozitív tudományok legújabbkori korszakalkotó felfedezései azt a következményeiben nagyon káros látszatot kelthetik, hogy ezek a felfedezések a spekuláció ellenében születtek, tehát az antispekuláció szükség-szerűvé vált korigény.

Nálunk ma a spekuláció védelmét egy sajátos körülmény is indokolja. Az a spekuláció-ellenesség ugyanis, amellyel nekünk a legközvetlenebbül számolnunk kell, főként indulati töltésű. Nem a modern filozófiai és természettudományos gondolkodás valóban kritikai értelmezésére épül, hanem egy közvetett információkon alapuló affektív magatartás kifejezője. Mint ilyen, alapjában híján van minden komoly elméleti megalapozásnak. Mégis szembe kell néznünk vele, mert nemegyszer a közléspolitikára is kiható tényező.

Tudjuk: a spekuláció-ellenesség nem minden változatára találtuk meg a tudomány és a filozófia legvégső eredményeit summázó ellenteóriát. Ilyen feladatra természetesen nem vállalkozhattunk.

Meggyőződésünk, hogy a spekuláció pozitív szerepének bizonyítása megéri a kockázatot, amivel együtt jár.

A fogalom körül...

Első megközelítésben a spekuláció: lázadás, a ráció lázadása önmaga korlátai ellen. Ebben a minőségében a praxis mellett a legsajátosabban emberi tevékenység, mert benne az empiriát meghaladó értelem nyit mindenfajta kutatás számára más eszközökkel befoghatatlan horizontokat.

A spekuláció tehát tartalma és mélyebb lényege szerint nem egyszerűen a racionális tevékenységben mindig jelen való absztrahálás mozzanata. Ha ez volna, akkor minden, az empiria tényeit az általánosítás szintjére emelő teoretizáló tevékenységet spekulatívnak kellene minősítenünk. Ezzel az azonosítással azonban, amely a spekuláció fogalmát túlságosan kitágítaná, eltörőlnök a különbséget lényeges vonatkozásokban eltérő gondolatműveletek között. A gondolkodásnak a léttel szembeni relatív autonómiájában ugyanis kétfajta, tartalma szerint eltérő absztrahálás lehetősége adott: a tényekre építő absztrahálásé és az empiriától jórészt függetlenül, az első absztrahálásban kimunkált fogalmakkal való absztrahálásé. Felfogásunk szerint az utóbbi absztrahálási művelet eredményeivel építkező gondolkodás tekinthető spekulációnak.

Ebben a gondolatmenetben világossá válik, miért minősítettük a spekulációt első publicisztikai ízü tartalmi körülírásunkban lázadásnak. A spekuláció — minden változatában — az empiria kényszerétől szabadulni akaró gondolkodás a megismerés két lépcsőfokát összekötő kötelek negativitásait rázza le magáról. Ebben a lázadásban, potenciálisan, a megismerő értelem számára olyan igazságok feltárásnak a lehetősége nyílik meg, amelyeket az empiria tényeit általánosító absztrahálások sohasem fedhetnek fel. Ezért állítottuk, hogy a spekulációban a tükrözés alacsonyabb formáival befoghatatlan távlatok nyílnak meg a megismerő tevékenység előtt.

Mint minden lázadás, a spekuláció is tagadás, de mint minden dialektikus tagadás, a spekuláció — a tükrözés folyamatában a megismerés-fejlődés nélkülözhetetlen feltétele. A spekulációban nem lehet tehát csak a korlátlan nagy kalandot látni, amelyben az értelem átfoghatja a valóságnak az empiria elől elzárt területeit, hanem a valóság megismerő-meghódításának egyik legemberibb fegyverét is tisztelnünk kell benne.

Ennek a spekuláció-fogalomnak semmi köze ahhoz a köznapi gondolkodásban élő etikai töltésű spekuláció-értelmezéshez, amellyel kétes kicsengésű, utilitárius tevékenységet jelölnek. És nincs köze azokhoz a steril gondolatműveletekhez sem, amelyekkel a filozófia kiüresítheti a fogalmat, hogy ezzel eltorzíthassa a valóság fogalmi képét.

Az alkotó spekuláció már az emberi nem genezisében is kimutatható. Spekulatív mozzanatokot tartalmaz az alkotó emberi munka és általában spekuláció eredménye a második jelrendszeri tükrözés közege: a szó is. Ezért kívánczik az ember sokféle definíciója mellé az a megjelölés is: *spekuláló lény*. Ebben a tartalmi formulában — mint az egyik lényegi elem az ember minden meghatározásának differencia specificája eleve adott. A „szerszámkészítő lény”, a „gondolkodó lény”, a „társas lény” és az ember más, lehetséges meghatározásai mind magukban foglalják a spekuláló lény fogalmát.

A filozófiai és lélektani irodalom nagyon régen felfigyelt a spekuláció megismerésbeli szerepére; a közvetlen tükrözés szorításából szabadulni nem tudó értelem pedig ugyanennyi ideje tagadja ezt a szerepet. Ezt bizonyítja a filozófiatörténet is. Az empiristák a racionalizmus elleni támadásaikban szándék szerint a közvetlen reflexiók eredményeit is féltették a spekuláció (állítólagos) torzításaitól. Jogos volt-e ez a féltés? A tudománytörténet alapján kategorikus igennel válaszolhatunk. Mégis az empirizmus számára a spekuláció igazi szerepe ma sem nyilvánvaló.

Az empiristák, premisszáik előítéletláncjai mögött maradván nyilvánvalóan nem láthattak túl az empirikus tükrözés lehetőségein. Számukra emiatt úgy tűnhet, hogy a valóságtól eltávolodó spekuláló értelem nemcsak nem tesz hozzá semmit a közvetlen tükrözés eredményeként kialakult tudáshoz, de zezugos metafizikájában az empirikus úton szerzett „valódi tudást” is elmisztifikálja.

A legtöbb torzítás igazolja, hogy a hamis általánosítások reális tények hibás értelmezésére is épülnek. Az empirizmusnak és a spekuláció-ellenesség más változatainak támadásai a spekuláció ellen nem voltak teljesen híján a jogos kritikai szempontoknak. A spekuláció ugyanis a valóság elvontabb összefüggéseit feltáró kísérleteiben el is szakadhat a realitásoktól. Alteóriákba, hamis általánosításokba foghatja a létnek az érzékszervi tükrözésben feltárhatatlan összefüggéseit. Nemritkán a kereső spekuláció csak negatív tapasztalások árán juthat el érvényes igazságokig. Aligha szorul terjengős bizonyításra, hogy például a világ anyagi egységének gondolata — amelynek elfogadása nélkül egyetlen konkrét tudomány sem léteznék — téves spekulációk egész során át válhatott csak érvényes szintézist jelentő spekulációvá. Thalésztól Anaxagorászig számos filozófus spekulált a világ anyagi egységének a gondolata körül. És bármennyire is hihetetlenül hangzik, a valóságból legközvetlenebbül kiinduló, az empiria kényszerétől legkevésbé szabaddult filozófusok a tiszta fizikai jellegű arché felvételével nem kerültek közelebb a bizonyításhoz, mint Anaxagorász a spekuláció eredményeként felmutatott „nous”-szal vagy még inkább Demokritosz az ugyancsak spekulatív úton kidolgozott „atom” fogalommal. A spekuláció gondolkodástörténeti funkciójának felmérésben tehát az értékelés premisszái azok az eredmények kell hogy legyenek, amelyeket a tudás éppen a spekulációnak köszönhet, és nem a spekuláció lehetséges kudarcai.

Persze: más összefüggésben nem közömbös, hogy egy adott spekuláció eltávolít-e a kutatott valóság-összefüggéstől, vagy sem, de a spekuláció diszkreditálásához kevés az a közhely, hogy a spekuláció eltávolodást is jelenthet a valóságtól. Túl kevés, mert mint láttuk, az alkotó spekuláló értelem még a kalandozó és negatív előjelű tapasztalásait is, valóság mellé futásait is józanító korrekciókra használja fel. Az *alkotó spekuláció* tehát azért „üzen hadat” az empiriának, hogy tévedésektől kevésbé szennyezett igazságok képében térjen vissza a valósághoz. Ezért tartanók jogosultnak az alkotó spekuláció egy másik meghatározását is: eltávolodó-visszaterés az egzisztenciához.

A laikus gondolkodás a spekulálást elsősorban a filozófus kétes értékű mesterségének tekinti. Ebben az előítéletben a filozófia tárgyával kapcsolatos hagyományos felfogások is szerepet játszottak. Ha a konkrét tudományokat hegeli módon a véges tudományaiként, a filozófiát pedig a végtelen tudományaként határozzuk meg, akkor a spekuláció és a filozófia azonosítása jogosultnak tűnik. Filozófia és spekuláció kapcsolata azonban lényegesen bonyolultabb ennél a felszíni összefüggésnél, ezért kívánunk részletesebben is foglalkozni vele.

A filozófia — modell. A világ — a természet, a társadalom és az ember — legáltalánosabb modellje. Nem pusztán statikus modell: a megismertet nemcsak didaktikai célokra ábrázolja, noha van ilyen funkciója is. A megismert folyamatok filozófiai kommentálása, közérthetővé tétele, ábrázolása, magyarázat és a népszerűsítés — a filozófia ideológiai funkciója. Mint statikus modell a filozófia — „életfilozófia“.

Dinamikus formájában a filozófia — a legáltalánosabb funkcionális modell, metahipotézis. Ha ez a funkcionális modell működésén kívül mutatkozik meg, akkor a filozófia *lételmélet* (persze funkcionális lételmélet), ha pedig funkcióinak aktivitásában, akkor *mozgásmélet*, ha funkcióinak kölcsönviszonyában, *szerkezetelmélet*. Mindenképpen elvont eszmerendszer.

De: sajátos módon elvont eszmerendszer, mert spekulatív jellege van. Ez a spekulációs szükséglet abból fakad, hogy minden filozófia a legáltalánosabb — a világ egészére vonatkozó — modellalkotásra tart igényt. A feltételezett egészre, a hipotetikus egészre. Egy olyan egészre, amit: 1. egész voltában nem ismerünk és 2. ami így nincs, mert az egész annyi, mint zárttság, mint végesség — márpedig a reális világ végtelen. A filozófia így kénytelen már tárgyánál fogva egy sajátos spekulatív mozzanattól kiindulni: noha tárgya (a világ) alkotórészeiben és egészében végtelen, végesnek feltételezi azt, különben kénytelen volna lemondani megragadásáról. A szaknyelv szavaival: a reális totalitást a részben úgy ragadja meg, hogy a részt egésznek feltételezi, noha tudja, hogy a rész nem totalitás. A reális világról a filozófiában megragadott világra való ugrásban szükség van a spekulációra. Nem az üres, hanem a „telített“ spekulációra.

Mit értünk a spekuláció (előzetes) telítettségén? Nem mást, mint a tudományokban — és persze az alapvető emberi tevékenységekben általában — kipróbált fogalmak felhasználását a filozófiai általánosítás számára. A tudományos tartalommal feltöltött fogalmak nélkül nem lehet tudományos igényű filozófiát művelni. Mert a filozófia nem támaszkodhat az egyes jelenségekre: az egyesről nem lehet közvetlenül az általánosra eljutni. Ha a filozófiai fogalom a legáltalánosabb fogalom, akkor a tudomány általános fogalmai — a filozófia számára — különös fogalmak, amelyekből a spekuláció, immár telített formájában kiindul. Aztán a spekuláció segítségével építjük ki a metahipotézist, az ismerttől az ismeretlenre való ugrást, a totalitás megragadását.

Az egésznek — egy folyamat egészének — a megismerését a filozófia logikai konkrétnek nevezi. Az egész megragadását filozófiai konkrétnek tekinthetjük. Csak-hogy ez a konkrét nem a realitás reális képe, hanem a realitás dinamikus modellje, a filozófiai totalitásmodell. Kiindulópontjában ott a realitás, a modell tehát ontológiai jellegű mindenekelőtt, de mint mozgásmodell, egyrészt kiterjeszti az ontikus mozzanatot a világ egészére (azon a spekulatív módon, ahogy ezt már említettük), másrészt a mozgást úgy is felfogja — ismét spekulatív módon —, mint a modellben megragadott oldalak, rétegek, elemek önálló mozgását, és harmadszor, az előbbi eljárás szerint, a modell önmagát is, mint viszonylag függetlenül mozgó „testet“ vizsgálva, filozófiatörténétté válik.

A filozófiai konkrét, spekulatív úton, szintetikus mozzanatokhoz létre, vagyis filozófiai értelemben megszüntette a konkréttságot (a legáltalánosabb szféráig emelkedett). A modell önmaga kötött (ontológia) lebegését, általánosságát megszüntetni csak úgy képes, ha sajátos konkréttságot biztosít magának az analitikus mozzanatok beemelésével: ez a beemelés történik meg a dinamikus modell strukturális elemzésével, a rétegek, oldalak, a szerkezet belső kölcsönviszonyainak kutatásával.

Ezek az általános kölcsönviszonyok immár a modellbe betáplált funkciók „spekulatív“ kiterjesztésével mint a részekre is érvényes funkciók mutatkoznak meg. Csakhogy: a részekre, a struktúra rétegeire az általános modell funkciói pusztán egy bizonyos mértékben érvényesek; ha az egészből következtetünk visszafelé, akkor az analitikus mozzanat nem tudja áthidalni a meg nem ismert, de feltételezett általánosság (a totalitás, a világ egésze mint végtelen) és a megismert (a világ része mint véges) közötti szakadékot. Tehát kiüresíti önmagát, elvontsága merevvé válik.

Szükség van tehát egy második analitikus mozzanatra: a struktúra rétegeinek reális önmozgását, sajátos tartalmait és tendenciáit is be kell emelni a modellbe. Ebben az analízisben a filozófiai spekuláció átadja helyét az elemzésnek, előkészíti a filozófiát a gyakorlat számára.

A spekuláció tehát — a filozófiában — az az eljárás, amelynek segítségével az emberi elme a megismert valóságból kiindulva az általánosság útját végigjárja és a világ legáltalánosabb funkcionális modelljét kialakítja, végigvezeti a szintetikus és analitikus úton, az elemzés küszöbéig.

Az itt említett eljárásra szeretnők példaként felhozni Marx felfogását az emberről, az úgynevezett emberi lényegről.

A Marx előtti filozófia (a materialista és idealista filozófia is) egy örök és változatlan emberi lényegre feltételezett. Ahistorikus tartalmakat tulajdonított az embernek, abból kiindulva, hogy az ember bizonyos általános és mindig jelenlévő tulajdonságokkal, funkciókkal rendelkezik (gondolkodik, bio-lény). Ezek a vonások azonban Marx szerint nem alkalmasak arra, hogy velük megmagyarázzuk az ember lényegét.

Marx abból indult ki, hogy az ember mindig konkrét, az ember az a lény, akit struktúrája jellemez. Az egyedi emberek közös vonásai — az egynességtől általánosságai, s mint ilyenek, ezek a vonások az ember statikus modelljében helyet kaphatnak ugyan, de ellentmondanak az ember dinamikus modelljének.

Az ember dinamikus modelljének eleme minden olyan funkció, amely: 1. ontikus, 2. sajátos emberi mozgás, a praxis, a munkavégzés és 3. a szerkezet szempontjából megfelel egy olyan általánosításnak, amely nem az egyesek statikus közös vonásait tartalmazza, hanem az általánost (ember) mint önálló minőséget, vagyis magát a totalitást mint totalitást.

Marx kiindulása így, a már említett módon spekulatív: feltételezi az emberi totalitásnak a létezését egy mindig historikus struktúra formájában. Az ember dinamikus modelljének ontikus kiindulópontját az egynességet összekötő vonások helyett a társadalmi általánosban keresi és leli fel, abban az önálló minőségben, amely maga is bekapcsolódik egy még általánosabb dinamikus modellbe. Nyilván nem üres spekulációról van itt szó: Marx eljárását tudományos eredményekre alapozza, vagy még inkább azokra a kutatásokra, amelyeket a társadalmi szaktudományok kimunkálására saját maga kényszerült elvégezni.

A *tőke* ilyen vonatkozásban az ember dinamikus modelljének tudományos igazolása is. Mert azt a megállapítást, hogy az ember lényege viszonylatának összessége — igazolni kellett az ontikus alapok elemzésével. A *tőkében* jelen van a kettős analitikus mozzanat is: a spekulatív analitika és a konkrét analitika.

A spekulatív analízis a struktúra rétegeinek önmozgására vonatkozik (például az áru, a pénz) és azért spekulatív, mert egy feltételezett általánosság viszonyítási rendszerében megy végbe az elemzés. Ez a viszonyítási rendszer: az elidegenedés. Marx feltételezte, hogy az ontikus alapok sajátos ellentmondást tartalmaznak, s ezt elidegenedésnek nevezte.

Marx nyilván nem állt meg a spekulatív elemzésnél, hanem az ember felfogását a konkrét analízissel egészítette ki, pontosabban egy napjainkban kidolgozandó ember-kép alapjait vázolta fel.

Marx eljárásáról kiderül, hogy vannak valóságösszefüggések, amelyek lényegi megragadására csak a spekuláció alkalmas.

Visszatérve a filozófiai spekuláció jellemzésére: felfogásunkban a filozófiai spekuláció a metahipotézis kialakításának eszköze; a filozófián belüli szerepét a sajátos modellképzés indokolja.

A kérdést: szükséges-e a filozófiai spekuláció? — most ebben a konkrét formában vetjük fel: szükség van-e egyáltalán metahipotézisre, vagy a világ értelmezéséhez elegendő-e egy nem „spekulatív” modell? Mert a spekuláció-ellenesség nemcsak a filozófián kívül, de magában a filozófiában is jelentkezik.

Már említettük, hogy a statikus modell a világról szerzett információkat közvetlenül magyarázza, kommentálja. Az információ itt eredeti formájában, eredeti jelentésében van jelen, látszólag nincs spekulatív koordináta-rendszer, amely az információkat eleve egy meghatározott viszonyhálózatba iktatná, nincs meg benne egy totalitásmodell kialakításának az igénye sem. A statikus „spekulatív” modell a folytonosságot úgy mutatja be, hogy az adatot, az információt pusztán ontológikumnak, a mozgást pedig egymásutániságnak, a megszakítottágot a folyamatosság részének tekintti. A statikus modell a tények, információk, adatok történelmi-ségét, az egyedi ok-okozat láncszerű egymásutániságát hangsúlyozza; a folyamatok itt nem szerkezeti elemek, nem totalitásrészek.

Amikor a statikus modell értelmezésében az adat, az információ, a tény az, *ami*, akkor látszólag kiküszöböлдik a filozófiai spekuláció, a filozófiai általánosság konkrét (történelmi) általánosság képében mutatkozik meg. Csakhogy a statikus

modell a maga módján becsempészi a modellbe a „spekulációt“ azzal, hogy a világot a *tények totalitásaként* kezeli, egy lineáris fejlődésméletnek rendeli alá a tényeket. Homályban marad így: 1. a tény mint ahistorikus szerkezeti relációk hordozója; 2. a tény mint önálló szerkezet; 3. a tény mint a totalitás része.

A spekuláció kiküszöbölése a statikus modell esetében inkább látszat, mintsem tudományosan felépített álláspont. Logikai szempontból a jelenségek önmagukkal való absztrakt azonosságából indul ki, és az eseményeket egymás után lezajló fejlődési tényekként értékeli. Az effajta lapos „spekuláció“ kimerül a tények összefüggéseinek kombinálásában, a jövő találgatásában, jóslatokban, a dolgok fetisizációjában. Vagyis a spekuláció kirekesztése a statikus modellből tulajdonképpen a spekuláció kiüresítése, mert ez a modell elveti a totalitásigényt, de ezzel együtt a szerkezetet lineárisá, egyértelmű kölcsönhatássá degradálja, a történelmi távlat aláarcában a távlatatlanság történelmét vezeti be.

A filozófiai spekuláció védelmének legjobb módja — helyes használata és a spekuláció-ellenes vélemények spekulativitásának kimutatása. Mert — ahogy ezt már említettük — az üres spekulációval szemben fellépő spekuláció-ellenesség maga is csak negativitás; azzal, hogy a spekulációt tudományellenesnek minősíti vagy a spekulatív filozófia helyezi, még nem szabadul meg tőle, maga is előfeltevések rabjává változtatja a gondolkodást. Jellemző példája ennek J. Piaget ismert svájci pszichológus-filozófus Párizsban nemrég kiadott könyve *Sagesse et illusions de la philosophie* (A filozófia bölcsessége és illúziója), amelyben heves támadást intéz a spekulatív filozófia ellen. Érveinek bonyolult és élesszemű észrevételekkel gazdag rendszerét természetesen itt nem reprodukálhatjuk: igyekszünk logikáját bemutatni és azzal vitatkozni, amit ebben a logikában elhibázott általánosításnak tartunk.

Piaget szerint a filozófia sajátos területe a valóságos totalitás, vagyis más, mint a tudományoké, hiszen ezek a valóság egy-egy tartományát, rétegét, szintjét vagy ezek kölcsönviszonyait tanulmányozzák. Ha a filozófia sajátos, a tudományokétól eltérő tárggyal rendelkezik, akkor nem tarthat igényt arra, hogy azt ismerjük meg segítségével, amit a tudományok tárnak fel, s ha arra mégis igényt tartana, akkor merő illúziót hajszolna. A filozófia Piaget véleménye szerint éppen ebbe a hibába esik, amikor azzal az igénnyel lép fel, hogy megismerés legyen, hiszen a megismerés a tudományok privilégiuma, így a filozófiának nem maradna más, mint valami megismerés feletti megismerés, márpedig ilyen megismerés nincs. A megismerés mindig a konkrét kutatás eredménye, a kísérleté; a gyakorlatban ellenőrizhető igazságok rendszere, a megismerési folyamat gyümölcse pedig — a tudomány. A filozófia így nem lehet tudomány; a filozófia nem rendelkezik a megismerés kritériumaival. Ha nem tudomány, akkor spekulatív; legjobb esetben bölcsesség, rosszabban csak illúzió, hit. Mindenképpen: tudományon kívüli-ség. Tehát: vagy megismerés, vagy bölcsesség: „a filozófia vagy nevének megfelelően olyan bölcsesség, amely nélkülözhetetlen a racionális lények számára a különféle emberi tevékenységek koordinálásában, de... a filozófia nem igazi megismerés, garanciákkal és ellenőrzési módokkal, annak jellemzőivel, amit megismerésnek neveznek“ — írja említett könyvének Bevezetőjében.

Vajon a spekuláció — a megismerés ellentétpárja? A kettő pedig egymást kizáró fogalom? Kétségkívül van közöttük egymást kizáró momentum, de csak az van? Már az idézett Piaget-szöveg szerint is szükséges a racionális lények számára a filozófia: vagyis a bölcsesség (a filozófia) a ráció része, a ráció körébe tartozik. A megismerés ráción kívüli volna? Ha a megismerés így vagy úgy, de szintén kapcsolódik a rációhoz, akkor a ráció e két funkciója egymástól teljesen elszigetelten mutatkozna meg? Létezik-e egy spekulatív ráció és egy megismerő ráció? Nem kétséges, hogy ezt a két funkciót nem lehet végletesen szétválasztani, hogy kölcsönös egymásbahatolásuk jellemzőbb, mint egymást kizáró formájuk. Ma, amikor egyetlen igényes filozófia sem zárkózik el a megismerés eredményeinek tudomásulvételétől, vajon a tudomány nélkülözheti-e a spekulatív elemet?

Ha Piaget idézett véleményét ilyen vonatkozásokban vizsgáljuk, kiderül, hogy a megismerés kritériuma nála az ellenőrzési mód, az igazság garanciája, vagyis valami, ami nem megismerés. Mi ez a kritérium, hova tartozik? A megismeréshez? Akkor nem lehet a megismerés garanciája, mert az ellenőrzés kritériuma csak akkor léphet fel ilyen igénnyel, ha kívülről, a megismerésen kívülről tölti be szerkezetét. A megismerés megismerésének része ez a kritérium? Akkor elveszti közvetlenségét és már nem rendelkezik a garancia ismérvével.

Ha a megismerésnek általános kritériumai vannak, akkor ezek a kritériumok, amennyiben elméleti formában megfogalmazott, racionálisan tisztázott és meghatározott ismérvek, nyilván a spekulatív rációból származnak. Hogy ez a spekulatív ráció a milliószor megismételt gyakorlatból szűrte ki elméleti formában egy ilyen kritérium jelentőségét, az korántsem mond ellent spekulatív mivoltának. Mert a spekulatív gondolkodás nem a gyakorlat ellen létre őt alakzata a rációnak; a spekuláció a megismerő ráció kivetítése az egészre, a világra, a totalitás értelmezésének átfogó szempontja. E kivetítés legátfogóbb formája a filozófia.

Spekuláció és korszellem

A spekulációban mindig jelen van a korszellem és a kormeghatározottság. Érvényes ez a megállapítás még azokra a merészen spekulatív tükrözésekre is, amelyek lényegére csak késői korok éreznek rá igazán.

A spekuláció kordetermináltsága kifejezésre jut: 1. a spekulatív *gondolat* kormeghatározottságában és 2. a spekulatív eszmét közvetítő *stílus* korkötöttségében. Korántsem véletlen tehát, hogy ez vagy az a spekulatív eszme ebben vagy abban a korban születik, mint ahogy az sem véletlen, hogy egy spekulatív eszme milyen formában objektíválódik. Ezt az összefüggést azonban nehéz minden spekulációban kimutatni, noha a stílus demokratizmusát és a kifejtés mögöttes zónáinak „hozzáférhető” megértését minden kor igényként állította a spekuláló értelem elé. A kort a maga teljességében ézeni vagy érteni akarók — a saját szakterületükön kívül — a legspekulatívabb eszmét is a legkevésbé spekulatív tálatásban akarják tudomásul venni. Egy-egy kor gondolkodóinak többsége ki is szolgálta ezt az igényt. Kérdés: abszolút jogos-e ez az igény?

Bolyai geometriáját a XIX. század zseniális matematikusai közül is kevesen értették; nem elsősorban a kifejezés elvontsága, hanem a benne rejlő gondolat spekulatív volta miatt. Ma ezt a geometriát minden iskolázott matematika-szakos diák érti. Hegel filozófiáját nagy elméleti kultúrájú kortársai is félreértették, Marxék óta már kulcsot talált hozzá a filozófiában általánosan tájékozott értelmiség is.

Az alkotás más területéről is idézhetünk bizonyító példát. Rimbaud sok értő kritikus szerint legnagyobb versét, *A részeg hajót* a maga korában állítólag csak Verlaine érte. Ma már minden irodalmilag művelt ember érti. Nem volt különbség sorsa Picasso, Ady, Ionescu több, a hagyományos kifejezési formákkal szakító alkotásának sem.

Tudomásul kell tehát vennünk, hogy a közérthetőség egyrészt nem mércéje egy spekulatív gondolat értékének, másrészt csak bizonyos keretek között jogosult igény. Sok esetben ugyanis a tükrözött valóság természete teszi lehetetlenné a spekulatív megközelítések feladását. A többi között ezért nincs igaza azoknak a gondolkodóknak (Piaget), akik a filozófiát föl akarják oldani az egzakt tudományok tényanyagát általánosító elméletekben.

Nemrégén Hegel több művének román fordítója és szakavatott értelmezője, D. D. Roșca professzor 1967-ben megjelent terjedelmes tanulmányban (*Inseamnări despre Hegel*) bizonyította, hogy *A logika tudományának* stílusa annyira mélyen összefügg a hegeli gondolkodás *belső stílusával*, hogy nem írható át semmilyen más terminológiára. Állítását egy hegeli kísérlet is igazolja. Közismert dolog, hogy Hegel *Enciklopédiája* szándék szerint a „népszerű összefoglalás” akart lenni — akárcsak Kant *Prolegomenái* —, mégis aligha tekinthető kevésbé spekulatív műnek, mint *A logika tudománya*, legfennebb — rövidebbnek.

Hegel következetesen védelmezte a spekulatív gondolatokat. Nyilvánvalóan nem azért, mert maga is spekulatív elme volt, hanem mert a filozófiatörténet behatározható ismerete alapján mérhette fel a spekuláció óriási gondolkodástörténeti szerepét. Hérakleitoszt például, aki Cicero vádjai szerint szándékosan írt homályosan, így védte: „Ez azonban nagyon lapos mondás (ti. hogy Hérakleitosz szándékosan írt homályosan), saját laposságát teszi meg Hérakleitosz laposságává... E filozófia homályossága abban rejlik, hogy egy mély spekulatív gondolat van benne kifejezve; és mindig nehéz, homályos az értelemnek, a matematika viszont egészen könnyű” (Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*. Budapest, 1958. I. 241.).

A hegeli filozófiában jelentkező spekuláció-védelmet a mai marxizmus is örököbe fogadta. Karel Kosík, az ismert cseh marxista filozófus így ír a spekulációról: „Az absztrakttól a konkrét felé haladás módszere a gondolkodás módszere, ami más szóval azt jelenti, hogy ez fogalmakban, az absztrakció elemében megvalósuló mozgás. Az absztrakttól a konkrétig vezető út nem az egyik (az érzéki) síkról a

másikra (az értelmire) való átmenet, hanem a gondolkodásban lezajló mozgás és a gondolkodás mozgása. Ahhoz, hogy a gondolkodás eljuthasson az absztrakttól a konkrétig, ahhoz saját elemében kell mozognia, azaz absztrakt síkon, amely az érzéki közvetlenség, szemléletesség és konkrétság negációja. Az absztrakttól a konkrétig haladás olyan mozgás, amelyben minden kezdet absztrakt, s amelyben a dialektika ennek az absztraktságnak a meghaladásában rejlik. Az absztrakttól a konkrétig haladás tehát általánosságban a résztől az egészig, s az egésztől a részig, a jelenségtől a lényegig, s a lényegtől a jelenségig, a totalitástól az ellentétig, s az ellentétől a totalitásig, az objektumtól a szubjektumig, a szubjektumtól az objektumig történő mozgás. Az absztrakttól a konkrétig haladás mint a valóság megismerésének materialista módszere a konkrét totalitás dialektikája, amelyben minden síkján és dimenziójában gondolatilag reprodukálódik a valóság. A gondolkodás folyamata nem csupán a képzetek kaotikus egészét transzformálja a fogalmak világos egészévé; ebben a folyamatban egyidejűleg kirajzolódik, meghatározódik és érthetővé válik maga az egész is" (*A konkrét dialektikája*. Budapest, 1967. 28).

A spekulációkkal szembeni idegenkedések egyik okát kétségtelenül abban kell látnunk, hogy egy spekulatív gondolat birtokbavétele nemegyszer fáradságos, többszöri nekifutást igénylő szellemi erőfeszítést követel. Egy másik, aligha elhanyagolható ok a spekulatív gondolat és a gyakorlat kapcsolatának jellegében keresendő. Tudománytörténeti közhely, hogy voltak nagyon termékeny spekulatív eszmék, amelyek évszázadokon át fásasztonak és értelmetlennek tűntek, mert azonnali gyakorlati alkalmazásuk lehetetlensége nem könnyítette megértésüket.

Nem használt a spekuláció népszerűségének az sem, hogy bizonyos történelmi korokban — elsősorban a politikával való kapcsolatára miatt — elzárkózott a régi elméleteket módosító tények tudomásulvétele elől. Ebben a betegségben szenvedett a dogmatikus „marxizmus” is. Mindez a spekuláció diszkreditálásával járt.

*

Nem a spekuláció apológiájára vállalkoztunk, de talán nem árt emlékeztetni arra, hogy Marx, a szándékában legkevésbé spekulatív filozófus nem volt kevésbé spekulatív elme, mint a szándékában is arisztokratikus Hegel, és felhívított, „despekulatívizált” gondolatai nemegyszer kerültek nagyon messze az alkotó marxizmustól. Néha nemcsak torzító szándékok érvényesülése miatt, hanem annak az ellenállásnak a következményeként, amit — mint már állítottuk — a spekulatív gondolat természete szerint tanúsít a neki nem adekvát kifejtéssel szemben.

Kénytelenek vagyunk tudomásul venni, hogy egy spekulatív gondolat megértése — sokszor — nem kerül nagyobb fáradságba, mint egy merész metaforé.

Aki nem vállalja azt a szellemi erőfeszítést, amivel egy spekulatív gondolat megértése együtt jár, lemond arról, hogy valamit is megértsen a ma filozófiájából, az antiinimesis szellemében újjászülető modern művészetből: az absztrakt képzőművészetből, a gondolati színházból, a filozófiai eszméket illusztráló modern irodalomból.

Korunkra ugyancsak érvényes az a nagyon régi, újplatonikus gondolat, amely szerint beavatottnak lenni annyi, mint spekulatív eszmékkel foglalkozni. Mert: a spekuláció az értelem lázadása önmaga korlátai ellen.

